

Handkvarnar på Sollerön

I det svenska bondesamhället var handkvarnar av olika typ viktiga komplement till gårdarnas utrustning för bearbetning av spannmålsprodukter. Under sina resor i Dalarna konstaterade folklivsforskaren och konstnären Nils Månsson Mandelgren, att även under tider när vattendrivna kvarnar fanns, levde handkvarnar kvar i de dalska landsbygdshushållen. Han hävdade att roterande handkvarnar troligen infördes under århundradena efter vår tidräknings början. I västsverige har stenåldersfynd gjorts av urgröpta stenar som sannolikt använts till att krossa frön och förekommande spannmål. Mandelgren fann, att åldriga handkvarnar fanns ända fram till slutet av 1800-talet och de bestod vanligen av en sten till fast underrede (liggaren) och en roterande översten (löparen).

Handkvarnar användes främst till malning till gryn och malt. Men de användes även till malning av salt och enbär. I regel var det fråga om små kvantiteter för husbehov innan vattenkraften var utbyggd eller vid tillfällen då vattenkvarnarna stod stilla vintertid eller när vattnet sinade. Enligt Johan Svensson fanns omkring dussintalet vattenkvarnar enbart i Mångån mellan Siljans strand och Mångsjön. Ytterligare kvarnar fanns vid Ryssån och Gesundån.

Malung nämns av Mandelgren som en av de bästa leverantörerna av kvarnstenar. Det är närmast stenbrottet i Östra Utsjö som avses. Detta stenbrott ligger i ett område med sedimentär berggrund i nära angränsning till granitberg. Intressant med berget där är att det utsatts för vulkanisk påverkan. Den skiffriga sandstenen har inslag av klara kvartskorn. Malytan blev därvid självvässande, vilket var en fördel, eftersom man inte behövde hugga upp stenen med sådana intervall som annars krävdes för att stenen skulle bli effektiv. Detta kvarnstensbrott är känt sedan 1600-talet och brytning förekom ända fram till slutet av 1800-talet.

Etnologen Nils Keyland beskriver i sin bok ”Svensk allmogekost” att understenen kunde vara grunt trattformig men även flat i överensstämmelse med motsvarande överstenens krossyta. Såväl tjocka som tunna stenar fanns. Som draganordning för den roterande överstenen (löparen) användes som regel ett uppåtriktat handtag med löst fäste i ett hål i stenen. Materialet i stenarna kunde vara av växlande slag såsom gråsten, sandsten, flera slags kalksten och skif-

ferartad sten. Både hårda och lösa stenarter användes således, t.o.m. vittrande sandsten förekom.

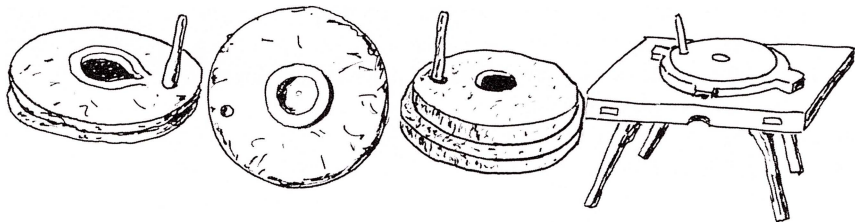
Keyland indelade handkvarnarna huvudsakligen i två kategorier;

A - Lika vida stenar, diameter omkring 0,5 - 0,7 meter, krossytan oräfflad. Säd tillfördes i "ögat", ett runt hål i överstenen. Hålet kunde även vara kornbehållare, man behövde alltså inte tillföra säden korn för korn.

B - En bredare understen, urholkad med cirkelrund kant som var lagom stor för att rymma överstenen. Krossytorna utformade med ränder i ordnade mönster. Samtidigt som kanten höll stenen på plats, samlade den mjölet och pressade detta till ett avloppshål, en kanal i jämnhöjd med botten där mjölet passerade ut i hålet och kunde samlades upp i ett kärl.

Som regel var dessa handkvarnar ett mycket skickligt stenhuggararbete. Kvarnarna hade ett stadigt trästativ som underrede.

I Sollerö Hembygdsförenings huvudliggare för samlingarna finns fyra handkvarnar upptagna. I själva verket finns fem sådana kvarnar och de har vid flera tillfällen funnits exponerade vid utställningar på Hembygdsgården. I liggarens registerkort har handkvarnarna prydligt tecknats av konstnären Sven Hinders.

Tyvärn har registret mycket sparsamma noteringar om ursprunget och endast i ett par fall finns uppgifter lämnade.

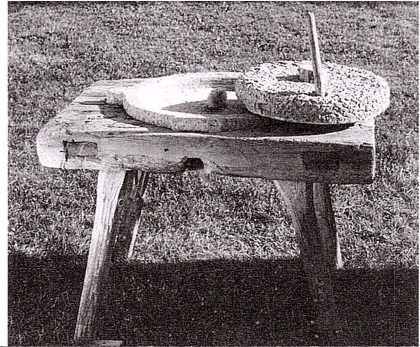
Huvudliggarens uppgifter:

Nr. 592: "Andkvänn", diameter 46 cm. Från Bosgårdarna och Sammilsgården i Bengtsarvet. Förmodligen en handkvarn som gemensamt brukats i Bosklasen i byn. Liknande kvarnar fanns säkert på andra håll i socknen.

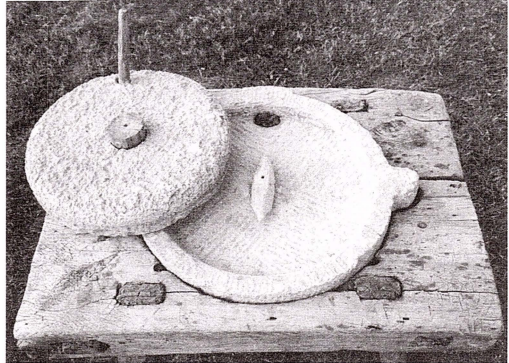

Liggare och löpare saknar huggna mönster.

Nr 616: Handkvarn på underlag. längd 97 cm, höjd 71,5 cm. En typisk kvarn som beskrivs i B ovan. Liggarens diameter yttermått 59,5 cm, innermått 47,5 cm vilket svarar mot löparens diameter. Hållarens längd 7 cm. På bägge sidor av liggarens ytterkant finns uthuggna "vingar" som är inpassade i underlaget för att eliminera vridning.

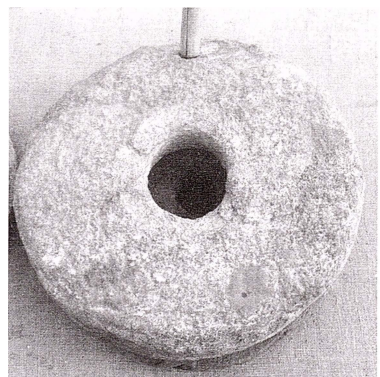

Förvånande är att handkvarnen är tillverkad av kalksten, en förhållandevis lös bergart som förmodligen lämnade en del stenfragment i mälden. På vad sätt denna renades från dessa fragment är okänt. Stativet är stabilt trä av format c:a 0,70 x 1,00 m, höjd 0,72 m. Av bilden framgår liggarens uthuggna mönster. Motsvarande mönster

finns på löparen. Man kan även se den trähållare under "ögat" som reglerade liggarens höjd. Även avloppshålet för mjölet i liggaren kan ses upptill.

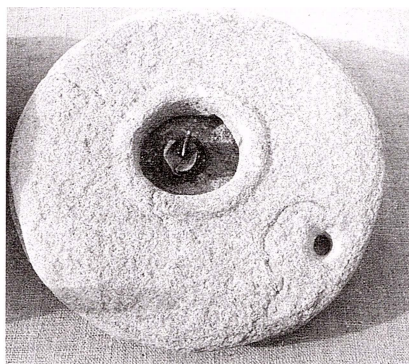
Nr 770: Handkvarn för salt, diameter 51 cm. (såltkvänn) Från Bengts Karin Andersdotter, Bengtsarvet. Den profilerade kanten runt ögat är rudimentär. Liggare och löpare saknar huggna mönster.

Nr 945: Handkvarn, diameter 51 cm. Denna kvarn har en bredare understen (liggare), vilket möjligen underlättade uppsamlandet av mälden. Liggare och löpare saknar huggna mönster.

Dessutom finns alltså ytterligare en handkvarn i samlingarna och som inte är registrerad. Uppgift om ursprung saknas. Kanten kring ögat är klart markerat och kring hålet för handtaget finns en antydning till mönster. Ej heller denna kvarn har huggna mönster.

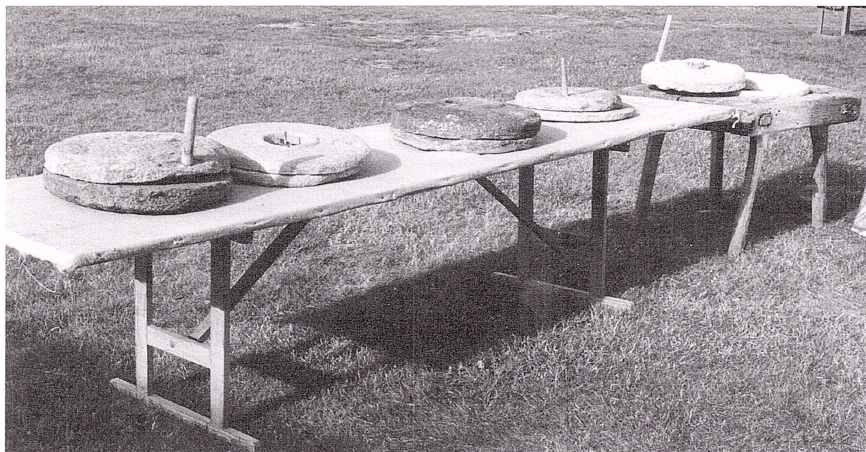

Fyra av kvarnarna har ungefär samma diameter. Endast en är mindre men denna har i stället en bredare liggare. Denna sten har inte den profilerade kant kring "ökat" som tre andra visar. Kanten har troligen huggits ut för att ge behållaren i ögat större volym.

I liggarnas (understenarnas) centrum har huggits ett hål i vilket en metallten satts i. På denna ten sattes en hållare av trä som är avsmalnande i bägge ändar samt har hål i mitten som passar in på liggarens metallten. Överstenens (löparen) undersida har på bägge sidor om ögat uthuggna spår som anpassas till hållaren. På metalltenen kan sättas utklippta runda läderstycken och som i lämpligt antal reglerar höjden på löparen (överstenen) allt efter hur fin- eller grovmalet det avsågs bli.

I början av 1990-talet besöktes Hembygdsgården av docent Peter Kresten och hans medhjälpare Magnus Elfwendahl från Riksantikvarieämbetets avdelning för arkeologiska undersökningar. De undersökte handkvarnarna och fann dem

intressanta. Bl.a. fastslog de att en av stenarna var tillverkad av en speciell bergart som endast finns i Bohuslän. Detta visade att handkvarnar tidigare var en eftertraktad handelsvara som tydligen fraktades långa avstånd till avnämare i landet. Med dåtidens primitiva transportmedel var detta en större procedur. På vad sätt denna långväga handkvarn kommit till Sollerön finns dessvärre inga säkra uppgifter om.

Hembygdsföreningens handkvarnar utställda på gården vid en hembygdsdag sommaren 2006.

Från Malung finns gamla domprotokoll ända från 1600-talet som vittnar om försäljning av kvarnstenar till Värmland och södra Dalarna. Det finns även berättelser om forkörning till Norge med kvarnstenar från stenbrottet i Östra Utsjö. Brytning av kvarnstenar upphörde under senare delen av 1800-talet och så även handeln och därmed var handkvarnarnas epok till ända.

Förekomsten av handkvarnar i Sollerö hembygdsförenings samlingar visar att de spelade en betydande roll i det dåtida bondehushållet som komplement till de vattenkvarnar som fanns vid fastlandets vattendrag.

Helmer Nilsson